

Mester Trebing fra Hessen

Livet i glashytten Stenhule ved Silkeborg 1604-1610

Af Jette Linaa

1. *Indledning*

Glashytten Stenhule ved Silkeborg er centrum i et af de hverdagsdramaer, som historien er rig på, men som arkæologien kun sjældent har mulighed for at belyse. Aktørerne i dramaet var Frederik II og Christian IV, hertug Wilhelm af Hessen-Kassel og den hessiske glasmester Liborius Trebing, der levede og virkede omkring Silkeborg fra 1585 til omkring 1610. Frederik II var, som sand renæssancemonark, stærkt interesseret i udviklingen af sit lands industri. Et af kongens initiativer var oprettelsen af en glasindustri i skovene omkring Silkeborg. Ved et heldigt tilfælde er glashytten Stenhule, der blev benyttet af Liborius Trebing omkring 1600, undersøgt arkæologisk. Fundene herfra belyser naturligvis selve glasproduktionen, men de rige keramikfund kaster også lys over dele af den tidlige industrihistorie, som endnu ikke har fået den største opmærksomhed, nemlig glasmagernes egen konsumtion. Gennem undersøgelser af konsumtionen bidrager Stenhule til at belyse et betydningsfuldt aspekt af den tidligste industrikultur; nemlig de indkaldte håndværkeres livsstil og identitet, og deres integration eller mangel på samme i de nye omgivelser.

2. *Frederik II's glasproduktion*

Glasproduktionen omkring Silkeborg blev igangsat på initiativ af Frederik II. Frederik II var mindst lige så entreprenant som sin mere kendte søn Chr. IV, og

som denne blandede han sig i stort og småt gennem hele sin regeringstid. På den tid, før embedsværket for alvor blev udviklet ved enevældens indførelse, regerede kongerne Danmark personligt med lensmændene som udfarende kraft, og det medførte, at en lang række sager, også en del som vi måske ville betegne som petitesser, gik gennem kongens hænder. Frederik II var, som senere også Chr. IV, stærkt optaget at begrænse landets import gennem udvikling af hjemlige industrier, og derfor var det ganske naturligt, at kongen, da han omkring 1580 ved et besøg på Silkeborg Slot fik øjnene op for de store mængder træ, der var vindfældet i de kongelige skove, besluttede at udnytte denne ressource ved at etablere en glasproduktion. Herved kunne kongen dels udnytte en ressource, der lå ubenyttet hen, og dels undgå den dyre import af drikkeglas til de kongelige fester og vinduesglas til de store kongelige byggearbejder på især Kronborg og Københavns Slot.

Men Frederik II igangsatte ikke en dansk glasproduktion, han genoplivede den. En dansk glasproduktion var nemlig sat i gang tidligere i 1500-tallet.¹ Fra Frederik II's tid beretter kilderne om produktion i Vendsyssel og på Norddjursland, samt om kongens forsøg på etablering af glasproduktion ved Helsingør i 1572.² Men der har været produktion flere steder, for Gilleleje Museum undersøgte mellem 2003 og 2006 tomten af en hidtil ukendt glashytte i nordsjæl-

landske Gribskov, sandsynligvis et kongeligt anlæg, eftersom Gribskov tilhørte kronen.³

Produktionen i Vendsyssel, der blev igangsat på adeligt initiativ, er undersøgt arkæologisk gennem udgravninger af to glashytter, Tinsholt og Glargårde.⁴ Men de nordjyske glasværker døde tilsyneladende hurtigt ud, og en dansk glasproduktion var dermed indstillet.

Liborius Trebing og Frederik II

Men i 1580 øjnede Frederik II altså en mulighed at igangsætte glasproduktionen på ny uden at skade skovene, der var under stærkt pres.⁵ Første skridt mod planens virkeliggørelse var at skaffe en glasmester. Frederik II henvendte sig til sin svigerfar, hertug Ulrik af Mecklenburg-Schwerin, og bad ham om hjælp til at finde en glasmester i Bøhmen. Det var der ikke noget usædvanligt i, for tidens kongelige byggearbejder, bla. på Kronborg, krævede en lang række specialiserede håndværkere, og mange af disse var indkaldte tyskere. Den böhmiske glasmester, hertug Ulrik fandt frem til, meldte dog hurtigt fra, og først et år efter havde hertugen held med at finde en ny, denne gang fra Hessen. Mesterens rejse mod Danmark kan følges i de kongelige breve og forordninger.⁶ Produktionen kom i gang, og fra korrespondancen mellem konge og lensmand kender vi hans arbejdsforhold, der lød på, at kongen skulle lade glashytten opføre og forsyne med brænde, mod at glasmesteren skulle sælge sine produkter til kongen. Men noget gik tilsyneladende galt, glasmesteren kom i gæld til lensmanden, og han opgav snart efter produktionen.

I 1584 skrev kongen igen til Tyskland, denne gang til landgreve Wilhelm af Hessen-Kassel, og bad ham finde en ny glasbrænder. Det var tilsyneladende ikke en let opgave, for, som landgreven skriver til kongen,

så var glasbrænderne ikke meget for at forlade deres velkendte hjemegn for at søge lykken i fremmede egne, selvom de levede i fattigdom hjemme og havde muligheder ude. Til sidst lykkes det dog at overtale en mester, Liborius Trebing, og han rejste til Danmark tidligt i året 1585 for at bese stederne for sin forgængers produktion.

Trebing syntes tilsyneladende godt om forholdene, og aftalen blev, at han skulle rejse tilbage for at skaffe medarbejdere og returnere indenfor otte uger. I mellemtiden fik lensmanden og toldereren i Helsingør travlt med at skaffe tilhuggede sten og andet udstyr til ovnene efter Trebings anvisninger. Snart efter var Trebing tilbage med sine folk, og produktionen kunne begynde. Allerede i december samme år var der fremstillet så meget glas, at kongen kunne beordre lensmanden at sende glas derfra til Kronborg. Produktionen ser ud til at være gået godt, for det følgende år blev der bestilt glas til Nykøbing Slot fra hytten, der på det tidspunkt lå i Skanderborg Len, og i 1596 blev der bestilt hele 20.000 drikkeglas til Chr. IV's kroning.⁷

Glashytterne var kortlivede anlæg, og der er da også arkæologiske vidnesbyrd om, at Trebing opførte adskillige hytter i skovene ved Silkeborg. Foruden Stenhule er der fundet rester af hytterne Ludvigsbjerg, Bøgedal og Hyttekær, der sandsynligvis er blevet anvendt af Trebing i dennes første tid her i landet.⁸ Kilderne tillader os at følge opførelsen af hytterne. I 1588 gav Frederik II således lensmanden i Skåne, Steen Brahe, ordre på at skaffe tilhugne sten til en hytte efter tegninger af Anders Trebing; en søn af mester Liborius. Glashytten nød også på anden måde godt af den exceptionelle kongelige bevågenhed: I 1587 blev én af glasmagerne involveret i en drabs-sag og stod til fængsling indtil retssagen, men kongen gav ham frit lejde for at produktionen ikke skulle

blive forsinket.⁹ Efter Frederik II's død ændredes forholdene sig tilsyneladende, og i 1598 beordrede Chr. IV produktionen indstillet med den begrundelse, at produktionen forhuggede og ødelagde skovene. Men i 1604 vendte stemningen atter, for i det år udgik en kongelig forordning om, at Trebing måtte opføre en ny hytte i Silkeborg Len.¹⁰ I 1607 hører vi om hytten igen, for her skrev kongen til lensmanden, at Lauritz Trebing skyldte afgift af sin glashytte, og at han skulle betale med vinduesglas. Sidste spor af glasproduktionen er 23 kister med vinduesglas, der i 1608 blev sendt fra Silkeborg til København. Men herefter var det tilsyneladende slut med glasproduktionen, og Liborius Trebing forsvinder ud af kilderne.

3. De arkæologiske undersøgelser af glashytten Stenhule

Glashytten Stenhule blev lokaliseret i 1937 af den lokale overretssagfører Christian Holtet. Holtet var én af det tidlige 1900-tals markante lokalhistorikere og amatørarkæologer, og han havde tidligere både publiceret kilder til glasproduktion i Glarbo, og udført undersøgelser i glashytten Bøgedal ved Rye.¹¹ Holtet rapporterede til Nationalmuseet om sit fund, og af rapporten fremgår, at han påtraf bygninger og ovne.¹² Anlægget er identificeret som én af Lauritz Trebing's glashytter, efter ovntypen at dømme formodentlig én af de senere.¹³ En arkæologisk undersøgelse af stedet fandt sted i 1964, da museumsdirektør Peter Riismøller fra Aalborg Historiske Museum, foretog udgravninger på lokaliteten som led i en større undersøgelse af renæssancens glasproduktion.

Ved undersøgelsen blev et værkstedsområde på 18 gange 14 meter frilagt.¹⁴ I området fandtes rester af glasovnene, samt tomten af et hus på 45 m². Huset, der formodentlig var kombineret beboelse og værk-

sted, havde været en bindingsværksbygning med tegltag, og det havde lerstampet gulv, der i partier var brolagt med munkesten og tagsten. På gulvet lå en mønt, en sechsling, præget i Rostock mellem 1550-1565, og hytten er således med sikkerhed yngre end 1550. Skår af grønglaserede kakler viste, at huset havde haft en kakkelovn, og at der dermed kunne beboes også i de perioder, hvor glasovnene ikke var i gang. I hytten var der spor af flere værkstedspladser. Udenfor huset blev der fundet en del dyreknogler, formodentlig måltidsrester, der er smidt udenfor huset. Knoglematerialet blev ikke undersøgt; det ville ellers være interessant at vide, om det var spor af slagtede dyr, der var transporteret til hytten, måske fra Silkeborg, eller om det var dyr, der var slagtet på stedet. Ligeså ved vi ikke, om beboerne supplerede kosten med vildt fra skovene omkring dem. I og omkring huset blev der fundet talrige keramikskår og nogle stumper af kridtpiber, sikkert både skår af kasserede genstande fra husets brug, og rester af genstande, der er blevet efterladt, da huset blev opgivet.¹⁵

Fundmaterialet og dokumentationen fra undersøgelsen blev ført til Silkeborg Museum, hvor forfatteren har haft lejlighed til at analysere det. Undersøgelsen blev naturligvis foretaget efter 1960'ernes standard, ikke vores, men Riismøller gjorde et godt stykke arbejde for at dokumentere fundet. Vi havde gerne set præcise opmålinger af, hvor på tomten samtlige genstande blev fundet, men det var ikke almen praksis i 1960'erne, ligesom nogle fund mangler henførelse til anlæg. Men disse forbehold, der kan knyttes til mange ældre undersøgelser, til trods, så er proveniensen på materialet så god både tematisk, geografisk og kronologisk, at materialet fortjener en nærmere undersøgelse. Fundmaterialet består af ovnfragmenter, tagtegl og andet bygningsmateriale, produktionsaffald

og keramikskår. Der er ikke spor af metal eller trækar i fundet, og undersøgelsen af Trebings konsumtion tager derfor udgangspunkt i keramikken

4. *Keramikken*¹⁶

Materialet består af 460 skår (fig. 1). Samlet består fundene af skår fra mindst 27 kar: To jydepotter, mindst 11 stjertpotter og en pande i lokal blyglaseret keramik, en potte af hollandsk rødgoods, mindst et hornmalet fad, seks fade og potter i lys lervare, en potte fra Weser, et fad fra Werra, mindst to stentøjskander eller -krus fra hhv. Siegburg og Raeren samt en medicinflaske. Den lokale blyglaserede keramik dominerer over jydepotterne, mens den impor-

Varegruppe	Skårantal	Eve %	Vægt (g)
Jydepotte	73	0,86	1070
%	15,9	6,5	12,0
Lokal rød blyglaseret keramik	349	11,68	7208
%	75,9	88,4	80,8
Hollandsk rødgoods	2	0,01	111
%	0,4	0,1	1,2
Lokal hornmalet keramik	6	0,26	144
%	1,3	2,0	1,6
Engoberet keramik	2	-	30
%	0,4	0,0	0,3
Lys lervare	19	0,33	272
%	4,1	2,5	3,0
Raerenstentøj	5	-	39
%	1,1	0,0	0,4
Siegburgstentøj	1	-	22
%	0,2	0,0	0,2
Werravare	2	0,08	21
%	0,4	0,6	0,2
Weservare	1,0	-	6,0
%	0,2	0,0	0,1
Total	460	13,22	8923
%	100	100	100

Fig. 1. Oversigt over keramikken fra Stenhule.

terede keramik varierer i andel (fig. 2). Keramikens randformer er gengivet (fig. 3), og for overskuelighedens skyld er også karformerne aftegnet (fig. 4). Hvor køkkentøjet, potterne, næsten udelukkende er af dansk oprindelse, er hovedparten af bordtøjet udenlandsk. Her dominerer nordtyske typer, især typer, som for størstepartens vedkommende må henføres til Hessen eller nærmeste omgivelser. Men der kan selvfølgelig også have været keramisk udstyr, som vi ikke har spor af, for Stenhule blev kun benyttet i få år, og hvis nogle ting har overlevet, kan de udmærket være blevet taget med væk fra stedet, da hytten blev ryddet og forladt

Jydepotter

I materialet indgår skår fra mindst to potter. Jydepotterne er en meget velkendt type, og de gråsorte potter fra Stenhule afviger ikke stort fra samtidens fund. Der er tale om store, trebenede gryder, 20-25 cm i diameter, med afladede, udadbøjede rande. Potterne er formet i hånden; pølset og banket ud, skrabe og sporadisk glittede på yderside og rand. Godset er gråt (Munsell 5YR 5/2) med meget mørk grå inderside (Munsell 7,5 YR 3) Godset er magret med 10-30 % grove, usorterede kvartskort, 0,1-0,5 mm i diameter. Den mest velkendte jydepottetype, Vardepotterne, blev fremstillet i Sydvestjylland, hvorfra de omkring 1600 blev eksporteret til resten af landet, men ved siden af Vardepotterne blev der fremstillet potter i jydepottetradition flere steder i landet, bl.a. på Fyn, omkring Randers, i Vendssyssel og omkring Skanderborg.¹⁷ Potterne fra Stenhule er øjensynligt af ganske lokal produktion, for de minder en del om et pottemagerfund, der er gjort ved Skanderborg. Potterne, der rummede 4-6 liter, blev anvendt i den daglige husholdning, og naturvidenskabelige analyser tyder

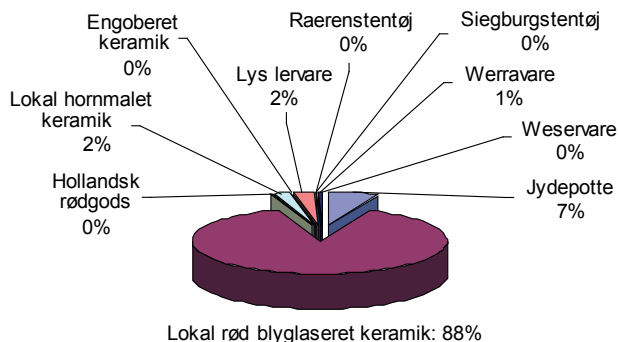

Fig. 2. Oversigt over keramikken fra Stenhule. Total: 13,22 Eve

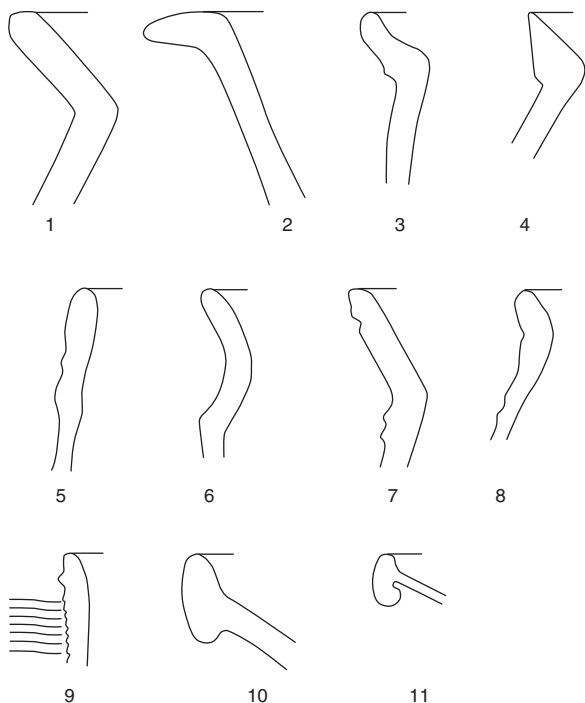

Fig. 3. Oversigt over randformer i Stenhule. Jydepotte: 1,2. Stjertpotter: 3-9. Lys lervare: 10. Werra: 11. 1:3

på, at de blev anvendt til at koge vegetabilsk grød i.¹⁸ Et af skårene har en sekundær gennemboring, og det kan ikke udelukkes, at denne potte har haft en funktion i glasproduktionen.

Lokal rød blyglaseret keramik

Langt den største del af materialet er skår fra rødbrændte, blyglaserede stjertpotter. Potterne er alle ensartede i godset med lys rød skærv (Munsell 2,5 YR 4/6), magret med 5 % rundet kvartssand, 0,1-0,2 mm i diameter, og drejet op. Her er der skår fra 11 forskellige kar, der alle har været trebenede og har

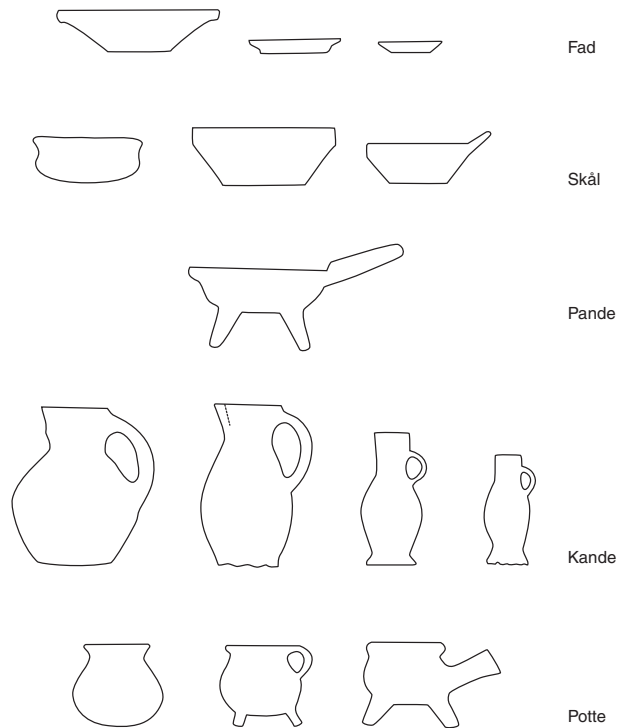

Fig. 4. Oversigt over funktionstyper i Stenhule.

haft en vandret hank, en stjert. Randene har forskellig udformning (fig. 5), men alle formerne kendes fra fund fra omkring 1600, og alle potterne er sandsynligvis blevet fremstillet i årtierne lige omkring 1600.¹⁹ Karrene er af varierende størrelse: 8, 12, 16, 18 og 20 cm i diameter, hvilket antyder, at de er blevet brugt til en ret specialiseret madlavning med mange forskellige retter – de store potter, der rummede op mod to liter, vel til større portioner til alle, mens den lille potte måske har været til en kold sauce. Stjertpotterne har på indersiden en sortnistreret blyglasur, der lyser rødbrunt over det røde gods, hvilket er ganske typisk. Den mindste potte er dog forsynet med en stærkt grøn glasur både indvendigt og udvendigt. De blyglaserede stjertpotter var tidens kogekar par excellence, yderst velegnede til fremstilling af saucer

Fig. 5. Stjertpotterande fra Stenhule. Bemærk de roulettedekorerede rande til højre i billedet. Foto: JL 2011.

og braiserede retter, og de tydelige sodspor på materialet viser, at de er blevet brugt godt. Men de er ikke helt så udslidte, som potterne kan være i andre fund. Kun få skår viser spor af tydelige røreskader, og kun et enkelt af potterne har knækkede, men genanvendte ben, hvilket er én ad de mest almindelige skader i andre fund.²⁰ Et randparti fra en stærkt sodet pande viser, at også stegning, eller snarere bagning, er blevet praktiseret i glashytten. Der er ikke noget til hindring for, at potterne er anskaffet ved én pottemager til brug i glashytten.

Hollandsk rødgoods

Et øre og et ben er sandsynligvis af hollandsk rødgoods. Det karakteristiske, let optrukne øre og det meget lave, tykke ben er karakteristisk for det hollandske rødgoods, ligesom godsets lysende farve (Munsell 2,5 YR 5/8), og meget veludførte, spejlblanke glasur.²¹ Hollandsk rødgoods kendes fra en del af renæssancens havnebyer, ligesom det til overflod er dokumenteret i fund fra Øresundsområdet. Foreløbig ser typerne dog ikke ud til at have spredt sig langt ind i landet, så det hollandske rødgoods fra Stenhule er lidt af et særsyn. Heller ikke blandt fundene på Silkeborg Slot indgår tilsyneladende hollandsk rødgoods.²²

Hornmalede fade

En af de mest karakteristiske type indenfor renæssancekeramikken, de hornmalede fade, indgår også i fundet. Her er skår fra mindst et stort fad, dekoreret i gul og grøn hornmaling. Bortset fra decorationen er fadet af præcis samme lertype som stjertpotterne, og de kan eventuelt stamme fra samme værksted. De hornmalede fade er en særdeles velkendt fundgruppe, og talrige fund fra renæssancen har givet os et godt kendskab til typer og udformninger.²³

Fig. 6. Fragment af stjørtpande, diameter 22 cm. Foto: JL 2011.

Lys lervare

I fundet indgår mindst seks importerede kar i hvidler med lys, cremegul skærv og hhv. gul og grøn glasur (Munsell 5YR 6/6). Potter og fade i lyst eller hvidt ler blev fremstillet flere steder i renæssancen, men sandsynligvis stammer disse fade fra produktionssteder i det nordtyske område, evt. de nordlige Nederlande, hvor der blev fremstillet en del hvidbrændt med gullige toner og grøn og gul glasur.²⁴ Importerede fade, potter og skåle i lys lervare er ikke ualmindelige i renæssancen. Typen ser ud til at være hyppigst i fund fra byernes centrum, men også herregårdene har iblandt en del af dem. Proveniensen er for øjeblikket ikke ganske klarlagt, og vi må regne med, at der er flere forskellige produktionsområder repræsenteret i materialet fra Stenhule.²⁵ I Stenhule er der repræ-

Fig. 7. Fragment af hornmalet fad. Foto: JL 2011.

Fig. 8. Dekorert låg af lys lervare. Foto: JL 2011.

senteret mindst to potter, fire større fade, 20 cm i diameter, et meget lille fad, kun 10 cm i diameter, samt et låg. Dette låg, eventuelt skål, er et af udgravningens mest ejendommelige stykker. Låget er dekoreret med indridset dekoration, såkaldt sgrafitto-teknik, og på skålens rand ses en halvmånefigur og en sol(?), mens den øvre del er dekoreret med tunger og flere halvmåneformede streger (fig. 8). Det er endnu ikke lykkedes at identificere en nøjagtig parallel til dekorationen i danske eller udenlandske fund, men oprindelsen skal formodentlig findes i det nordlige Hessen, hvor en række varer med indridset dekoration er fundet.²⁶

Fig. 9. Pragtfad fra Werra, fundet i relation til Aalborgbispens husholdning. Foto: Jan Slot-Carlsen, Nordjyllands Historiske Museum 2006.

Fig. 10. Skår af kande eller krus fra Raeren. Foto: JL 2011.

Weser

Fra samme område stammer et fragment af en potte i lyst ler med en karakteristisk, rullestemplede dekoration. Der er formodentligt tale om et skår af Weservare. Weservaren blev fremstillet i det sydlige Niedersachsen, og herfra kendes en række hornmalede fade med hvidgult gods samt en række stjertpotter, hvoraf en del har rullestemplede ydersider.²⁷ Weservare er tilsyneladende en smule mere almindelig herhjemme end Werra-varen, og udbredelsen ser ud til at være mindre kystnær, men stadigvæk kendes weserkeramik ikke fra det umiddelbare lokalområde omkring Stenhule.²⁸

Werra

Det sidste importerede fad er ret usædvanligt i danske fund, men typen er særdeles veldefineret. Fadet er af ganske lyst rødt gods (Munsell 5 YR 7/4), med brunlig glasur og bleggul hornmaling. Godset er magret med 1 % usorteret kvarts, 0,01-0,5 mm og 1 % rødlerschamotte (knust, brændt ler). Fadet er fremstillet i det sydlige Niedersachsen, og typen har navn efter produktionssteder omkring floden Werra, hvorfra de særdeles veludførte og dekorative fade blev transporteret til bl.a. Bremen og videre herfra. Werra-keramikken blev fremstillet fra ca. 1580, og produktionen var én af de mange, der blev ødelagt i trediveårskrigen uroligheder i 1630'erne (fig. 9).²⁹

Stentøj fra Siegburg og Raeren

I fundet indgår skår af mindst to stentøjskander eller krus. Raerenstentøjet har en karakteristisk karamelbrun glasur over grå skærv (Munsell 10YR 6/3 og 2,5YR 5/2). På et af skårene er en rest af dekoration i form af en ornamental frise i kraftigt relief (fig. 10). Det drejer sig formodentlig om halspartiet fra et krus

eller en kande Et meget lille bundparti, også fra Raeren, er formodentlig fra en salvekrukke. Kander fra Raeren er meget udbredte, og formerne strækker sig fra enkle brugskar til rene pragtkander.³⁰ Der er desværre ikke bevaret større dele af kruset/kanden fra Stenhule, men den kraftige, meget veludførte ornamentik tyder på, at kruset har hørt til blandt de mere ornamenterede og veludførte. Men der har været endnu en kande i Stenhule. Et skår stammer fra skulderpartiet på en rundbuget kande. Kanden, der må være fremstillet i Siegburg, har en karakteristisk rillet overflade, der genfindes på adskillige samtidige Siegburg-kander (fig. 11).³¹ Stentøjskanderne kunne være særdeles prægtige, og heldige fund tillader os at få en ide om, hvorledes både Raerenkanden (fig. 12) og kanden fra Siegburg kan have set ud (fig. 13).

Kridtpiber

Undersøgelsen af Stenhule har, som vi har set, givet et indblik i Liborius Trebings inventar. Men der var mere end det, for ved undersøgelsen blev der fundet to kridtpibestilke. Kridtpiber er en af den sene renæssances arkæologiske ledetyper. Normalt dateres piberne til tiden efter 1600, men indtil nu har der ikke været sikre fund, der kunne fortælle os, præcis hvornår de blev bredt introduceret. Piberne hører vi om første gang i 1606, hvor den meget velhavende købmand, Anne Didrik Pijpers, enke efter den hollandske, i Helsingør bosatte, storkøbmand Didrik Pijpers, havde både piber og tobak i sit omfattende varelager.³² Det er omtrent samtidig med at piberne dukker op i London – her nævnes tobak i 1614, ligesom piberne optræder i arkæologiske fund fra byen, dateret til årtiet efter 1600³³ Nu var Helsingør nok rigest mest internationale by i den tidlige renæssance, og vi har al mulig grund til at tro, at rygningen blev udbredt her, og i

Fig. 11. Skår af kande eller krus fra Siegburg. Foto: JL 2011.

Fig. 12. Krus fra Raeren dateret 1580, fundet på hertug Hans d. Ældres slot Grøngård ved Tønder. Foto: Moesgård Foto/Mediablab 2006.

Fig. 13. Denne kande fra Siegburg giver en forestilling om, hvorledes Stenhule-kanden kan have set ud. Efter Gaimster 1997 s. 178. Foto: British Museum 1997.

det øvrige Øresundsområde, tidligere end i resten af landet.³⁴ Men de mulige dateringer af hytten i Stenhule, dvs. enten 1585-1598 eller 1604-ca. 1610, ligger meget tæt på dateringerne i Helsingør, og det vidner om, at Liborius Trebing kan have været én af landets første rygere. Men rygningen må have spredt sig hurtigt, for i et svensk landsbymiljø, fra Bohuslän, optræ-

der piberne så tidligt som i de første årtier af 1600-tallet.³⁵ Men det er nødvendigt at tage forbehold. Vi har ingen oplysninger om, hvorvidt piberne er fundet i sikker kontekst, og der er en mulighed for, at de kan være kommet til senere, evt. tabt på overfladen. Stilkerne er desværre helt anonyme, uden dekoration eller stempler, og det har indtil videre ikke vist sig muligt at datere dem med nogen sikkerhed.

Kartyper

En analyse af sammensætningen af kartyper på stedet afslører, at køkkentøjet er helt overvejende af lokal oprindelse, mens en væsentlig del af bordtøjet er importeret (fig. 14). Det fremgår også, at køkkentøjet er udekoreret, mens størsteparten af bordtøjet har dekoration. Analysen bekræfter det indtryk, som gen-

Funktion	IMport/Lokal	SumOfEve %
Import	Bordtøj	61
Import	Køkkentøj	1
Lokal	Bordtøj	41
Lokal	Køkkentøj	1229
		1332

Kartyper	Lokal	Import
Køkkentøj	1229	1
%	99,9	0,01
Bordtøj	41	61
%	40,2	59,8

Kartyper	Dekoreret	Udekoreret
Køkkentøj	0	1255
%	0	100
Bordtøj	60	17
%	78	22

Fig. 14. Oversigt over relationen mellem funktion og hhv. oprindelse og tilstedeværelse af dekoration. Bemærk, at bordtøjet er importeret, mens køkkentøjet er af lokal oprindelse. Bemærk også, at det er bordtøjet, der dekoreres. Sum 13,22 Eve.

nemgangen af de enkelte keramiktyper har givet; at vægten først og fremmest har ligget på et pynteligt og varieret bordservice, bestående af rigt dekorerede, for en stor dels vedkommende importerede keramiktyper. Køkkentøjet, derimod, er lokalt og uden særlig udsmykning. Det demonstrerer, at Trebing har lagt stor vægt på de repræsentative elementer i selve måltidssituationen, mens madens tilberedelse, der var mindre synlig, ikke blev tillagt samme repræsentative værdi. Trebings strategi genfinder vi i en lang række både danske og udenlandske renæssancefund.³⁶ Vi har ikke mange afbildninger af en brugssituation. Men Pieter Aertsens billede af en nederlandsk familie fra 1560 giver et af de få indtryk af hverdagslivet, som vi har (fig. 15).

Keramikkens datering

Materialet fra Stenhule dateres naturligvis af hyttens brugstid, som den kendes fra de bevarede optegnelser om glasproduktionen. Keramikken kan således dateres til enten perioden 1585-1598, eller 1604 -ca.1610, hvilket er en snæver dateringsramme for arkæologiske fund. Som før nævnt er stjertpottematerialet ret ensartet med relativt få brugsspor, og det kan ikke afvises, at det er anskaffet direkte til brug i hytten. De øvrige genstande kan have forskellige aldre. Der er ingen, der kan dateres helt præcist, f.eks. gennem påmalede årstal, men fra andre fund kender vi til, at kar kunne have opnået en ganske høj egenalder.

Hvis vi sammenligner Stenhule med andre af tidens veldaterede fund, først og fremmest med jagt-

Fig. 15. Pandekagebagning. Maleri af Pieter Aertzen 1560 (Efter Rompoel & van Dongen 1991).

slottet Grøngård (brugt fra ca. 1570 til ca. 1600), og med markedspladsen Sønderside (ødelagt 1634) viser der sig store ligheder. Stort set samtlige stjertpotteformer går igen i Grøngård. Navnlig er her mange typer med stempeldekoration på randpartiet; en type, der også er hyppig i Stenhule, ligesom de udadbøjede rande og stjertformerne også genfindes her.³⁷ På Sønderside går en del, men ikke alle former igen; her mangler de stempeldekoreerede rande tilsyneladende. På baggrund af keramikens udformning foreslås, at Stenhule identificeres med den sene periode i glasproduktionen, hvilket ovnkonstruktionen også tyder på.³⁸ At produktionen opgives omkring 1610 er måske forklaringen på, at keramikken overhovedet er der. Sammenlignet med Hyttekær er mængden af keramik ret stor i Stenhule, og ifølge dokumentationen blev skårene fundet både i og omkring huset. Der er ikke gjort forsøg på systematisk sammensætning af kar, men i alt fald en del af skårene er temmelig store og kan stamme fra samme kar. Det er derfor muligt, at en del af keramikken fra Stenhule stammer fra genstande, der blev efterladt, da hytten blev opgivet. At et keramikmateriale blev knust og opgivet – tilsyneladende kastet i en kælder – ved et ejerskifte er dokumenteret i Malmø, og det er da muligt, at noget tilsvarende er gået for sig i Stenhule.³⁹

Andre glashytter

Det er naturligtvis nærliggende at sammenligne Stenhule med fundene fra andre af renæssancens glashytter. Hyttekær, der sandsynligvis er det ældste anlæg omkring Silkeborg, og som således må henføres til 1580'erne, er arkæologisk undersøgt af Peter Riismøller i 1960-erne. Hytten kan være benyttet enten af Trebing i hans første tid i landet, eller af Trebings hessiske forgænger, der kom til Danmark i 1583. Ud-

gravningen afslørede flere ovnanlæg, og et mindre fundmateriale blev fremdraget.⁴⁰ I det lille fund på kun 50 skår optræder stjertpotter, jydepotter og hornmalede fade med former, der hører til i slutningen af 1500-tallet, og som typologisk er en smule ældre end fundene fra Stenhule.⁴¹ Der er ikke fundet importeret keramik i Hyttekær, men fundmaterialet er så spinkelt, at der ikke kan lægges større vægt på fraværet. Det meget lille materiale kan måske tyde på, at hytten er blevet ryddet, førend den opgives. Den ukendte glashytte i Nordsjælland, Glarborg, har et betydeligt større fundmateriale, men ifølge udgravningsberetningen stammer størstedelen fra anlæggelsen af en gård i rydningen efter glashytten, og således er materialet ikke informativt omkring glas-magerens konsumtion.⁴² Glashytten i Glargårde er ligeledes undersøgt, og tidligere analyser har vist en fordeling mellem kartyperne, der ligger tæt på materialet i Stenhule.⁴³ Indtil videre er kun meget få fund af keramik fra udenlandske glashytter blevet publiceret, så større internationale komparative analyser må afvente nærmere undersøgelse.⁴⁴

5. Lauritz Trebing og lokalområdet

Men hvordan har Lauritz Trebing så levet i hytten? Som nævnt blev der fundet et knoglemateriale, der blev tolket som måltidsrester, under undersøgelserne, men det er ikke nærmere beskrevet. Men keramikken selv giver os et fingerpeg. Selve antallet af stjertpotter, mindst 16, overfor de to jydepotter er bemærkelsesværdigt, ligesom antallet af importerede kar; syv i lys lervare, to stentøjskrus og et werrafad er bemærkelsesværdigt højt i forhold til mange, samtidige fund. Det adskiller glashytten fra landbebyggelsen, hvor jydepotterne er i klart overtal, og det antyder, at selve madkulturen i Stenhule har været anderledes

end bøndernes. Et lignende forhold er iagttaget i en regional undersøgelse over samtidige fund i landsby og byer i Halland.⁴⁵

Det forhold fremgår i et triplot af forholdet mellem andelen af jydepotter, lokal blyglaseret keramik og importeret keramik i 17 bebyggelser fra perioden ca. 1575-1625 (fig. 16). Grundlag er 129,8 EVE fra 17 arkæologiske fund, inklusive tre jyske glashytter, der sammenlignes med keramik fra herregårde, landbebyggelser og byfund.⁴⁶

Det fremgår af figuren, at landbebyggelsen grupperer sig omkring jydepotterne, mens undersøgelsens eneste fyrstelige anlæg, hertug Hans d. Ældres jagtslot Grøngård ved Tønder, har et højt indhold af importeret keramik i forhold til de øvrige. Herregårdene grupperer sig omkring den lokale blyglaserede

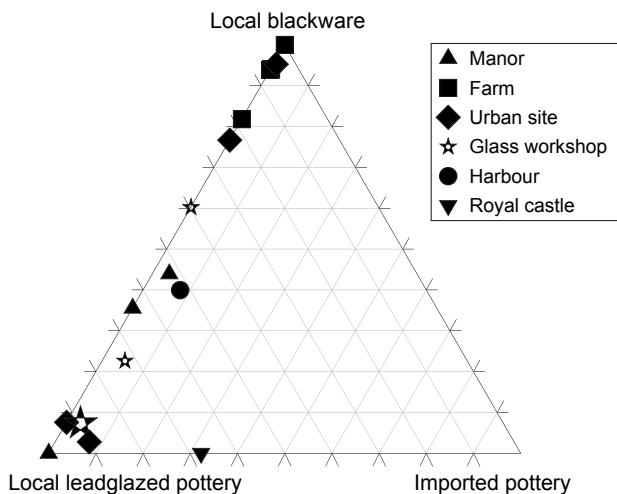

Fig. 16. Triplot af forholdet mellem jydepotte, lokal blyglaseret keramik og importeret keramik i 17 jyske bebyggelser ca. 1575-1625. Materialebasis 129,8 EVE. Bemærk, hvordan Stenhule grupperer sig i med herregårdene og slottet, mens landbebyggelsen centrerer sig i aksens modsatte ende ved jydepotterne.

keramik, med et varierende indhold af import. Byfundene ligger spredt over tre fjerdedele af aksens, men med en tendens til megen blyglaseret keramik.

Som det fremgår af figuren, har Stenhule placeret sig sammen med herregårdene, mens de to øvrige glashytter, Glargårde og Hyttekær, også er karakteriseret ved en stor andel af blyglaseret keramik. Et stort indslag af stjertpotter ser dermed ud til at være særlig karakteristisk for både herregårdene i det jyske og for glashytter. Dermed er naturligvis ikke sagt, at Lauritz Trebing i Stenhule levede som en adelsmand, men hans gastronomiske niveau ser ud til at have været helt anderledes end landbefolkningens grødtradition, der kommer til udtryk i de store jydepotter, og betydeligt nærmere det raffinerede og specialiserede køkken, der blev praktiseret på slotte, herregårde og i de højere borgerlige husholdninger; et raffineret måltid med mange retter.⁴⁷ Det forklarer de varierede karstørrelser og mange serveringsfade i Trebings besiddelse.

Liborius Trebings levemåde må have virket usædvanlig i sin jyske, lokale kontekst, for Trebings udstyr ligger milevidt fra, hvad de fleste jyske bønder besad på dette tidspunkt, og det er endda kun i de store jyske havnebyer, som Aalborg, Kolding, Haderslev og Århus, og på enkelte af herregårdene, at vi indtil videre har genfundet dele af hans mere eksotiske udstyr.⁴⁸ Men den ville ikke nødvendigvis have virket usædvanlig for indbyggerne omkring Øresund, for her var mange beboere af udenlandsk herkomst og kontaktnettet internationalt. Det ses i fundmaterialet, hvor de eksotiske typer både er genfundet i Helsingør, i København og i en del kystbebyggelser, bl.a. i Gilleleje, foruden naturligvis i metropolerne på den skånske Øresundskyst, samt i landbebyggelsen sammested.⁴⁹ Men vi skal naturligvis være opmærksom-

me på, at bondestanden var ganske differentieret økonomisk og socialt. Studier af jyske bonderegnskaber har påvist en række ganske velhavende og økonomisk aktive bønder i 1500-tallet. Samme indtryk giver en række bondeskifter fra Skast herred, der lader os få et indblik i inventaret hos en række husmænd og bønder på Esbjerg-kanten i begyndelsen af 1600-tallet. Her ser vi alt lige fra de fattigste, der kun efterlader sig ganske lidt, til yderst velhavende bønder, der efterlader sig formuer til arvingerne. Studier af sjællandsk materiale viser en tilsvarende differentiering af konsumtionen.⁵⁰

Men for mange bønder i omegnen må Trebings, og hans svendes, levemåde have virket overvældende eksotisk. Så hvor har han fået sit udstyr fra? Vi ved, at det færdige glas blev leveret til lensmanden på Silkeborg Slot, og det er meget nærliggende, at det også er ham, der har varetaget den regelmæssige kontakt med Liborius Trebing og forsynet ham med varer, måske herunder bordtøj. Silkeborg Slot har været genstand for en del arkæologiske undersøgelser, der har givet stort keramikmateriale af bl.a. jydepotter, stjertpotter og hornmalede fade, men blandt det iagttagne fundmateriale er der foreløbigt ikke spor af bl.a. Werravaren eller det hollandske rødgoods fra Stenhule.⁵¹ I 1580'erne omtales Trebings hytte som hørende til Skanderborg Len. Ved undersøgelser på Skanderborg Slot er der gennem tiden fundet en del keramik, heriblandt stentøjskander fra Raeren og Siegburg, samt stjertpotter og hornmalede fade. Men heller ikke her er de eksotiske typer fra Stenhule identificeret endnu.⁵² Indtil videre er der næppe noget der tyder på, at hollandsk rødgoods, Werrafade, Weserkeramik, pragstentøj og de øvrige udenlandske typer har været almindelige handelsvarer i Midtjylland omkring 1600, selvom de selvfølgelig kan nå

at dukke op i fremtidige fund. Det er derfor en mulighed, at den hessiske glasmester har fået sit udstyr via sit internationale kontaktnet, hvad enten han har medbragt sit eget bordtøj, da han drog til Danmark, eller at han selv har anskaffet bordtøjet på vej tilbage fra senere besøg i Danmark, evt. i Bremen, Ribe eller i Kolding, som rejseruten fra Tyskland tilsyneladende gik over.⁵³ For de fleste af typerne er iagttaget i fund fra Kolding by og slot.⁵⁴ Vi har oplysninger om, at Trebing var på Kronborg i 1585 for at forhandle med kongen, og det er da muligt, at han har forsynet sig hér, for som det er nævnt tidligere i artiklen, var Øresundsområde ganske velforsynet med typerne fra Stenhule.⁵⁵

6. Keramik og Erindring

Men hvorfor skulle Trebing overhovedet anskaffe keramikken? Det importerede bordtøj var ingen praktisk nødvendighed, for som vi kan se i fundet, havde Trebing god adgang til det lokale typer, og der er ingen funktionel grund til, at den udenlandske keramik blev foretrukket. Det udenlandske udstyr er næppe heller anskaffet som værdiobjekt, for samtidens kilder fortæller os, at keramik, næsten uanset art, havde en lav økonomisk værdi i samtiden. Vi kender vurderingspriser fra mange skifter omkring 1600, og heraf fremgår klart, at skeer, bægre og kander af sølv var det helt store værdiobjekt, sammen med tinkander og kobberkedler, mens lertøj, selv absolutte luksusgenstande som majolika og porcelæn, kun opnåede beskedne vurderingspriser. Og det er vanskeligt at forestille sig, at Trebing ikke har besiddet metaludstyr, selvom det ikke indgår blandt fundene. Her skal vi sikkert forestille os, at Trebings, som mange andre, anvendte kobberkedler og malmgryder, tinkander, tallerkener og sølvskeer.⁵⁶

Det er ganske nærliggende at konkludere, at det eksotiske bordtøj findes i Stenhule, fordi det var attraktivt for glasmesteren selv, og måske også for hans svende, af andre grunde end de rent praktiske eller økonomiske. Brugsgenstande, de ting, man omgiver sig med, er sjældent anskaffet af udelukkende praktiske grunde. I snart mange år har det teoretiske udgangspunkt for studier af konsumtion været, at den materielle kultur på én og samme tid afspejler og påvirker menneskenes forestillingsverden, og dermed på én reflekterer og reflekteres i brugernes mentale forestillinger.⁵⁷ Som materiel kultur i denne forbindelse må her regnes både brugsgenstande og indhold, både kar og mad og drikke i den mest konkrete forstand, der hver har et identitetsskabende, eller snarere identifikationsskabende indhold. Den nyeste identitetsforskning har som et tema, at brugsgenstande, herunder køkkentøj, naturligvis, fungerer som levende erindring og danner vigtige milepæle og forankringspunkter i den personlige fortælling. Det er dem, der forbinder fortiden med nutiden og gør den enkelte i stand til at orientere sig i sit livs fortælling. Det gør de naturligvis i samspil med gastronomiske traditioner, inklusive tilberedninger, bordskik, indtægelsespraksis m.v., som vi kun sjældent kan spore direkte arkæologisk.⁵⁸ Set i det lys er det nærliggende at forestille sig, at Trebing ejede og brugte sit udenlandske udstyr, fordi det derigennem blev muligt for ham konstant at genskabe sine traditioner og dermed både fastholde og påpege forbindelsen til sine rødder, måske både overfor sig selv og sin omverden.

Den strategi har han næppe været ene om. De seneste undersøgelser i Helsingør har således afsløret ganske meget udenlandsk, eksotisk bordtøj i netop det nybyggede kvarter mellem byen og Kronborg Slot, hvor mange tyskfødte håndværkere, der virke-

de på slottet, slog sig ned i slutningen af 1500-tallet.⁵⁹ Samme fundbillede har vi i Norrköping, der blev sæde for et blomstrende våbenfaktori i begyndelsen af 1600-tallet. Her, blandt indvandrede tyske industriarbejdere, altså specialiserede håndværkere, fandtes både et højt forbrug af rødgods og et mindre, men markant, indslag af rigt dekorerede tyske stentøjskar. Her sættes stentøjet i direkte forbindelse med tyske arbejdere, og det foreslås af bearbejderne, at det var medbragt fra hjemlandet og tjente til at demonstrere, at arbejderne var veletablerede, hvor de kom fra, eller i samtidens terminologi »ærlige« folk.⁶⁰ Det er muligt, at også Trebing har anvendt de rigt dekorerede stentøjskander, og navnlig den rigtdekorerede kande fra Siegburg, der ser ud til at være den mest eksklusive type, som markør af sit udgangspunkt som veletableret og velrenommeret håndværker på hjemegnen. Det var der sikkert god brug for i forhandlingerne med den kongelige opdragsgiver og hans lensmænd, for Trebing blev jo netop anbefalet Frederik II af landgreven af Hessen-Kassel som en dygtig mand. En episode under Trebing's første besøg i landet i 1585 tegner et billede af manden. Frederik II refererer til landgreven, at Trebing, da han besigtigede sin forgængers værksted, havde udtalt at forgængerens »fast Vnrichtig in allen Sachen Vorhalten« – havde gjort næsten alt forkert. Det var måske sandt nok, men man synes jo at ane konturerne af en positionering overfor lensmanden i den udtalelse.⁶¹

Denne levemåde, som Trebing altså ud fra fundene har taget del i, bliver ofte benævnt urban, og det er da også rigtigt, at dominansen af stjertpotterne, rhinsk stentøj osv., og dermed det specialiserede køkken, ofte genfindes ved udgravninger i byerne. Men den er ikke urban alene, for, som det er nævnt, findes typerne også på herregårdene, på slotte og

nu altså også på specialiserede, men geografisk isolerede håndværkspladser som Stenhule. Samtidig glimrer denne »urbane« kultur tilsyneladende ved sit fravær i andre dele af byerne. Snarere end en rendyrket urban kultur, indenfor det urbane, fysiske rum, kan vi vel betragte den som en form for fælleskultur, der i større eller mindre grad deltes af det højere borgerskab, adelen, og fyrstehusene omkring 1600, og som efterhånden spredte sig til bredere kredse i befolkningen.

Fundmaterialet tyder på, at Trebing og de lokale bønder levede hver sit liv uden den store udveksling. Men vi har kun få historiske kilder til det interessante spørgsmål, hvorledes relationerne mellem de lokale bønder i Rye og de tyske glasmestre var. Retsstoffet beretter om ufred. Således var én af glasmagerne indblandet i et drab på en lokal i 1587, ligesom to glasarbejdere, Jørgen Wendtzel og Hans Gundelach, blev dømt for vold mod en lokal bondesøn i 1594.⁶² Men selvom retsstoffet peger på konflikter, betyder det ikke nødvendigvis, at forholdet mellem de hessiske glasarbejdere og den lokale befolkning var mere anspændt end andre relationer i lokalområdet. Det fremgår til overflod af tingbøgerne, at vold var ganske normalt i bondesamfundet i begyndelsen af 1600-tallet, og glasarbejderne har ikke nødvendigvis været hverken værre eller bedre end andre i den henseende.⁶³ Her skal det lokale retsstof undersøges nøjere for at få et realistisk billede af konflikternes art og omfang på egnen. Til gengæld peger Frederik II's indgriben i drabssagen i 1587 direkte på, at glasarbejdet stod under kongens protektion og i høj grad havde kongens bevågenhed, selvom det måske i højere grad var hensynet til de kongelige byggearbejder end hensynet til glasarbejdernes ve og vel, der lå bag. Vi hører ikke om kongelig indgriben i voldssagen fra

1594, men da var Frederik II død og formynderregeringen for Chr. IV følte måske mindre varmt for både byggeri og glas. Helt nedkølet blev forholdet mellem konge og glasarbejdere tilsyneladende under Chr. IV, der lukkede produktionen i 1598. At produktionen blev sat i gang igen i 1604 skyldtes formodentlig Trebing's overtalelsesevner: Den høje afgift, han indvilligede i at betale årligt, har nok vejet til.⁶⁴ Men omkring ca. 1610 var det endegyldigt slut, og Trebing forsvinder ud af kilderne. Men det var ikke slut med slægtens tilstedeværelse på egnen. Anders Trebing, den formodede søn, blev nævnt som fæster af en gård i Rye fra 1602/3 til 1604/5. Slægten Trebing hører vi sidst om i 1632, hvor en Liboris Andersen, der efter navnet at dømmes var sønnesøn af Liborius Trebing, var fæster i Rye.⁶⁵ Herefter hører vi ikke mere.

7. Udblik

Set på det arkæologiske Danmarkskort er Stenhule et fund som mange andre. Men ikke mindst fordi vi, takket været renæssancens rige kilder, kender så relativt meget til mester Trebing, som vi gør, kan fundet fortælle ud over det sædvanlige. Stenhule giver os naturligvis et indblik i et meget præcist dateret keramikmateriale, og det er der brug for. Men fundet giver først og fremmest et indblik i en tysk indvandrers identitet og selvforståelse, som vi ellers sjældent får, og som vi ikke kunne få i de bevarede kilder. For genstandene fortæller os, at mester Liborius Trebing ikke alene virkede som en specialiseret håndværker i skovene ved Silkeborg, men at han også var speciel ved sin repræsentative livsstil. Selv efter 25 år på egnen var han ikke assimileret. Han holdt fast ved sine rødder og huskede på Hessen i Stenhule. Derfor er skårene fra Stenhule et eksempel på at fund fortæller mere, ikke mindre, i en tid med rige skriftlige kilder.

Noter

1. Jexlev m.fl. 1970 s. 169-178. Kock 2003 s. 114-117; Matiskainen 2003 s. 123; Nyrop 1879 s. 490-491.
2. Kock 2003 s. 117. Nyrop 1879 s. 490.
3. Holbo herreds Kulturhistoriske Centre Gilleleje Museum GIM j. nr. 3500, undersøgt ved Tim Grønnegård.
4. Jexlev m.fl. 1970 s. 30 -35; Kock 2003 s. 114-116; Nordjyllands Historiske Museum AHM j. nr. 3321.
5. Hybel & Poulsen 2007 s. 12-23.
6. Jexlev m.fl. 1970 s. 43-46; Kock 293 s. 117; Nyrop 1879 s. 492-494.
7. Jexlev m.fl. 1970 s. 47-48; Nyrop 1879 s. 495-97.
8. Jexlev m.fl. 1970 s. 172-176. Kock s. 117-119.
9. Nyrop 1879 s. 496.
10. Jexlev m.fl. 1970 s. 53.
11. Jexlev m.fl. 1970 s. 80.
12. Rapporten gengivet i Jexlev m.fl. 1972 s. 74-8.
13. Kock 2003 s. 119.
14. Jexlev m.fl. 1970 s. 87-91; Kock 2003 s. 117.
15. Jexlev m.fl. 1970 s. 94; 162-168.
16. Keramikken fra Stenhule er nybearbejdet af JL på Silkeborg Museum i foråret 2011. Tak til Knud Bjerring Jensen, Silkeborg Museum.
17. Jensen 1924; Guldborg 1999 s. 60-65; Linaa 2006 s. 82-85; 124; SBM 123/56/88 gennemgået på Skanderborg Museum.
18. Analyser udført af DARC, SDU/Esbjerg, for forf i 2004 (upubliceret rapport).
19. Linaa 2006 s. 91-93; Linaa 1999a for samtidigt fund. Et yderst veldateret fund fra Århus bekræfter dateringerne, se FHM 4201 Clemensborg (Linaa (in prep)).
20. Linaa 2006 s. 132-133.
21. Bartels 1999 s. 110-130, abb. 6.6 samt fig. 698.
22. Brorsson & Larsson 2006 s. 248; Linaa 2006 s. 110.*
23. Berg, Bender Jørgensen & Mortensøn 1981; Linaa 1999a; Linaa 2006.
24. Linaa 2006 s. 112-113.
25. Burhenne, Gaimster, Stephan & Schilling 1991 s. 41; Hurst, Neal & van Beuningen. 1986 s. 227-229; Ruempol & van Dongen 1991 s. 254; Stephan 1992 s. 14.
26. Stephan 1981; Stephan 1987 s. 100-110.
27. Stephan 1987 s. 100-110; Bartels 1999 s. 174-180.
28. Linaa 2006 s. 118.
29. Bartels 1999 s. 171-174; Hurst, Neal & van Beuningen 1986 s. 242-250; Linaa 2006 s. 109-110 for dansk udbredelse; Stephan 1987 s. 85-100.
30. Gaimster 1997 s. 224-250, fig. 95; Linaa 2006 s. 116-117.
31. Gaimster 1997 nr. 16; Reineking-von Bock nr. 369.
32. Hvass 1996, 2006; Olrik 1905, 131.
33. Waters 1958 168-175; Egan & Keys 2005.
34. Tønnesen 1985; Degn & Gøbel 1997.
35. Rosén 2010 s.82-83.
36. Linaa 2006; Rosén 2003.
37. Linaa 2006 s. 98-103.
38. Kock 2003 s. 119; Linaa 1999a; Linaa 1999b s. 22-23; Linaa 2006 s. 98-103.
39. Brorsson & Larsson 2006 s. 250-251.
40. Kock 2003 s. 118.
41. Form 1004, 1046 og 1047 i Linaa 2006 s. 214 abb. 55.
42. GIM j. nr. 3500. Fund besøgt på Gilleleje Museum.
43. Linaa 2006 s. 137-138.
44. Karlenby 2006. Tak til Leif Karlenby for oplysninger om svenske fund af glashytter.
45. Rosén 2004 s. 189-91, 216-225.
46. Materialebasis fra Linaa 2006 med Stenhule indsat. Se også Linaa 2007 for anvendelse. Tak til Mads Holst for kommentarer.
47. Skaarup 2006.
48. Linaa 2006. Linaa 2010.
49. Augustsson 1985; Brorson & Larsson 2006; Linaa 2005; Linaa (I tryk); Rosén 2003; Rosen 2010 samt rapporter af JL over keramikmateriale fra Helsingør GIM 3702, GIM 3709, GIM 3720 på Gilleleje Museum.
50. Skast Herreds Tingbog VI s. 143; Appel 1999 s. 271-298; Poulsen 1990 s. 163-168; Poulsen 2003 s. 636-657. Pajung 2010.
51. Fundmaterialet besøgt af JL på Silkeborg Museum.
52. Fundmaterialet besøgt af JL på Skanderborg Museum.
53. Jexlev m.fl. 1977 s. 44.
54. Linaa 2000 s. 507-513.
55. Jexlev m.fl. s. 47.
56. Olrik 1903; Linaa 2006.
57. Hodder 1982.
58. Scholliers 2001 s. 5-12.
59. Pedersen 1926 s. 419-422; Tønnesen 1985 s. 64; Se fund og beretning for GIM 3902, 3907, 3920 indeholdende rapporter over keramikmaterialet af JL.
60. Hällans 2005 s. 54-59.
61. Nyrop 1879 s. 495.

62. Jexlev m.fl. 1970 s. 49.
 63. Appel 1999 s. 271-298.
 64. Jexlev 1970 s. 49; Kock 2003 s. 117.
 65. Jexlev m.fl. 1970 s. 61.

* Tak til Knud Bjerring Jensen, Mads Holst, Leif Karlenby og Hans-Georg Stephan for oplysninger og kommentarer.

Litteratur

- Appel, Hans Henrik: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense 1999.
- Augustsson, Jan-Erik: *Keramik i Halmstad ca. 1322-1619*. Produktion – distribution – funktion, Lund 1985.
- Bartels, Michel: *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Amersfoort 1999.
- Berg, Haakon, Lise Bender Jørgensen & Ole Mortensøn: *Sandhagen. Et langlandsk fiskerleje fra Renaissance*, Rudkøbing 1981.
- Brorsson, Torbjörn & Stefan Larsson: Anteckningar från et källerbål. *Liljan. Om arkeologi i en del av Malmö* (red. Stefan Larsson), Lund 2006, s. 235-251.
- Dansk Biografisk Leksikon IX*, Grundlagt af C. F. Bricka / Red. af Povl Engelstoft under Medvirkning af Svend Dahl, København 1936.
- Egan, Geoff. & L. Keys 2005: The non-ceramic finds. D. Killock & F. Meddens: Pottery as Plunder. A 17th-century maritime site in Limehouse, London. *Post-Medieval Archaeology* 39/1, 2005, s. 1-91.
- Gaimster, D.R.M.: *German stoneware 1200-1900. Archaeology and Cultural History*, London 1997.
- Heikki Mattiskainen: Neuzeitliche Glashütten in Schweden, Finnland und Estland. *Glashütten im Gespräch. Berichte und Materialien vom 2. Internationalen Symposium zur archäologischen Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Glashütten Europas* (red. Peter Steppuhn), Lübeck 2003, s. 120-128.
- Hodder, Ian: *Symbols in Action*, Cambridge 1982.
- Hurst, J.G., D.S. Neal & H.J.E. van Beuningen: Pottery produced and traded in North-West Europe 1350-1650. *Rotterdam Papers VI*, Rotterdam 1986.
- Hvass, Lone: Anne Didrichs Piber. *Skalk* 1996:6.
- Hybel, Niels & Bjørn Poulsen: *The Danish Resources c. 1000-1550: Growth and Recession*, Leiden, Boston 2007.
- Hållans, Ann-Mari: Riten och maten. En studie av keramik som socialt medium. *I Tyskebacken. Hus, människor och industri i stormaktstidens Norrköping* (red. Pär Karlsson & Göran Tagesson) (Riksantikvarämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 47), Linnköping 2003.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold*. København 1993 ff.
- Jensen, A.G.: *Jydepotten. Vort Lands ældste Haandværk*, København 1924.
- Jexlev, Thelma, Peter Riismøller & Mogens Schlüter: *Dansk Glas i Renæssancetid*, København 1970.
- Karlenby, Leif: Mäster Påvels hytta vid Glashytteudden och Västra Sundby glashytta. *Blick för Bergslagen, Årsbok 2006* (Avdelningen för arkeologiska undersökningar UV Bergslagen), Örebro 2006, s. 57-62.
- Kock, Jan: Glasproduktion in Dänemark bis zum Ebde des 17. Jahrhunderts. *Glashütten im Gespräch. Berichte und Materialien vom 2. Internationalen Symposium zur archäologischen Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Glashütten Europas* (red. Peter Steppuhn), Lübeck 2003, s. 114-121.
- Linnaa, Jette: Renæssancens køkken- og bordtøj på Vardeegnen. Lertøj før 1634 fra fiskerlejet Søndeside. *Menneskelivets mangfoldighed. Arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård* (red. Ole Høiris, Hans Jørgen Madsen, Torsten Madsen & Jens Vellev), Århus 1999, s. 281-287. (Linnaa 1999a).
- Linnaa, Jette: Skrædderens hus. Inventar fra en hustomt i renæssancens Sønderside. *Mark og Montre* 1999, s. 17-28. (Linnaa 1999b).
- Linnaa, J: *Kar i hvermands øje – køkken- og bordtøjets brug og betydning i senmiddelalder og renæssance*. Ph.d.-afhandling ved Aarhus Universitet, utrykt 2000.
- Linnaa, Jette: Genstande. *Tårnby. Gård og Landsby gennem 1000 År* (red. M. Svart Kristiansen), Århus 2005, 281-421.
- Linnaa, Jette: *Keramik, kultur & kontakter – køkken og bordtøjets brug og betydning i senmiddelalder og renæssance*, Højbjerg 2006.
- Linnaa, Jette: *Ceramics, Culture and Culinary History. Examples of the Prospects of Multivariate Analysis in Historical Archaeology. Stratigrafi og Analyse* (Red. Petter Molaug & Anna Petersen) 5. nordiske stratigrafimøde. Trondheim 2007.
- Linnaa, Jette: Genstandsfundene. I Lars Krants Larsen, Jette Linnaa, Johannes Hertz & Inger Lauridsen. *Tønderhus – En købstadsborg i Hertugdømmet Slesvig*. Haderslev 2010.
- Linnaa, Jette: *Coast, Culture & Identity in North Zealand c.1100-1700. An Analysis of Consumption*, Højbjerg (I tryk).
- Linnaa, Jette: The pottery – consumption and chronology: 19 dendrodated phases between 1453 and 1835. *St. Clemensborg – an excavation in the old harbour of Aarhus* (red. Lars Krants

- Larsen). Højbjerg (In preparation).
- Nyrop, C.: Danmarks Glasindustri indtil 1750. *Historisk Tidsskrift*. 5. bind I række, 1879, s. 434-522.
- Olrik, J.: *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 År Siden*, København 1903.
- Pajung, Stefan: *Coasts, commerce, contacts and cultural exchange. A study on the existence of coastal cultures in two Danish coastal regions c. 1400-1650*, Roskilde 2010.
- Pedersen, L.: *Helsingør i Sundtoldstiden I*, København 1926.
- Poulsen, Bjørn: *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*, Odense 1990.
- Poulsen, Bjørn: Den sene middelalder – tiden 1340-1544. *Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder, vikingetid og middelalder* (red. Per Ethelberg, Nis Hart, Bjørn Poulsen & Anne Birgitte Sørensen), Haderslev 2003, s. 538-715.
- Reineking-von Bock, G.: *Steinzeug* (Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln IV), Köln 1971.
- Rosén, Christina: *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal* (Lund studies in Medieval archaeology 35), Lund 2003.
- Rosén, Christina: Modernitet och globalisering i Norra Bohuslän. *Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt* (red. Anna Lihammer & Jonas M. Nordin. Stockholm 2010, s. 71-87.
- Ruempool, A.P.E & A.G.A. van Dongen: *Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen/Pre-industrial Utensils 1150-1800*. Rotterdam 1991.
- Schollier, Peter: Meals, Food Narratives, and Sentiments of Belonging in the Past and Present. *Food, Drink and Identity. Cooking, Eating and Drinking in Europe since the Middle Ages* (red. Peter Schollier), Oxford 2001.
- Skat herreds tingbog 1636-1640 I-V* (red. P. Rasmussen, C. Rise Hansen & J. Hvidtfeldt), København 1954 -1966.
- Skaarup, Bi: *Renaissancemad*. Opskrifter og køkkenhistorie fra Christian 4.'s tid, Gyldendal 2006.
- Stephan, Hans-Georg: *Coppengrave. Studien zur Töpferei des 13. bis 19. Jahrhunderts in Nordwestdeutschland* (Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens 17), Hildesheim 1981.
- Stephan, Hans-Georg: *Die bemalte Irdeware der Renaissance im Mitteleuropa*, München 1987.
- Tønnesen, Allan: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600*, Ringe 1985.

